

Parçalanen toprak

Ýa-da

9-nji Dekaber tragedisi

Taýýarlan:

A.Goli

SWEDEN

July 1996

Gaýra, gaýrada galdy,

Oklar ýarada galdy,

Biziň bilen deň-duwşlar,

Bizden gaýrada galdy.

Läleden

19-nji asyryn 2-nji ýarymy, 20-nji asyryň başlarynda dörän şertler halkymyzyň taryhynda kesgiýtleýji rol oýnap, türkmenleriň siýasy durmuşynda öz aýy tağmasyny galdyryp gelýär. Şol galagowuply ýyllarda daşardan abanan howuplar we basybaljy güýçler milletimiziň täleýini gara ýazypdyrlar. Şol elhenç, şuwam wakalaryň biýrisi-de 1881-nji ýylyň 9-nji Desemberinde Eýran-Rus döwletleri arasynda baglaşylan bir şert-nama esasynda topragymyzyň iki para edilmegidir. Şeýlelik bilen Etrek.Gürgen türkmenleri Eýranyň häkimiýeti astyna berlip, biraz soň Za-Kaspi(Hazar ötesi) oblest diýlip adlandyrlan häzirki Türkmenistan jemhuriýeti bolsa orslaryň gazigina örklenýär. Bu siýasy wakanyň düýp sebäni düşünmek üçin bir-az taryhyň sahyýpalaryna göz aýlaýlyň.

20-nji asyryň başlanmagy bilen koloniýalistik siýasatlary esasynda ezilen halklaryň milli azatediş hereketleri barha möwç alyp başlaýar. Latyn Amerikadan Hytaýa, Afrikadan Yrlanda jenli Ynglisleriň, Fransuzlaryň, Spanýollaryň we Portegeslaryň garşysyna uly möçberde göreş başlanýar. Angelyanyň Mençester mata önderýän fabrikalary Hindistan pağtasynyň talanmagy bahasyna aýak üstünde durýardy, olar Hitaýyň Şanghaý we Hung-kong ýaly söwda merkezlerini hem öz kontrollarynda saklap gelýärdiler. Ynglisler Eýranyň nebidini hem talap, ýurdiň siýasy ykbalynda belli derejede öz täsirlerini ýetirýärdiler.

Orsýediň tezary Pioter 1-njiniň wesiyeti boýunça, orslar Kafgazy, Türküstany we Hindistany ele geçirip, Ynglisleri bu ýerden kowup çykarmalydylar. Yki güýçli döwletiň bu aldym-berdimli söweşinde türk halky-şol sandan türkmenler gaty horlanýarlar, topraklary basylyp alynýar we parça-parça edilýär.(Puteriň wesýetiniň doly mazmunyny goşmaça bölüminde getirdik).

Bu döwürde türkmenler özbaşdaklyk ugrundaky göreşlerini barha ýaýbaňlandyryp, birnäçe gezek Astrabat goşunyny hem-de orslaryn Aşyr-adadaky harby merkezini hüjüm astyna alýarlar.

“1836-nji ýylda Eýran döwleti türkmenleriň gozgalaňlaryňy basyp ýatyrnak üçin orslardan iki sany uruş gämi bilen 15 günüň içinde Kümüş-depäni topa tutmagyny haýyş etýär(Türkmençäý şert-namasy esasynda Eýranyň harby gämileri Hazar deňzine girmegi gadagan edilipdi). Eýranyň goşun başlygy Ärdeşir mürze Kümüş-depeli Kyýat hanyň gozgalaňyny basyp ýatyrnak üçin Gürgene goşun sürüpdi we bu gämiler bolsa şol ýörüşe ýardam üçin çagyrylypdy.Orslar, Eýranyň haýyşyny ýerine ýetirmek üçin iki sany uruş gämini Esengula tarap ýollaýar.”(1)

Kümüş-depeli Jafarbaýlaryň baştutany “Aga han” Ynglis diplomaty Charlez F.Mekenzi bilen duşuşanda oňa Astrabatly Şaýylaryň ahuny molla Reza, türkmenleriň garşysyna dini söweş“Jahah“ ygılan edip, birnäçe gezek Astrabat goşunynyň Etrek-Gürgene tarap sürülmegini planlaşdyrypdyr.(2)

Orslar Hazar deňziniň gündogaryny, Esenguly, Çeleken we Gyzyl-suwy basyp alanlaryndan soň, Köpet-dağ etegi bilen Mara tarap süýşmegi planlaşdyrýarlar. Türkmenler öz-erkinliklerini goramak üçin hem orslar hem-de Eýranlylar we olara ýardam berýän Ynglisler bilen göreşmäge mejbur bolýarlar. Ynglis diplomaty Mekenzi, Eýrandaky ors konsuly Lijharov bilen geçiren duşuşygyny şeýle ýatlaýar:“ Lijharov, Esenguly we Kümüş-depe-de harby karargahlar salyp, näçe gezek Kümüş-depäni topa tutupdyrlar. Türkmenleriň gozgalaňyny basyp ýatyrnak üçin men konsula, ors eskerlerine partizanlyk orş taktikasyny öwretmägi we barikadalaryň köpräk salynmagyny maslahat berdim”.(3)

Eýranyň goşunynda harby mugallym bolup işlän Fransuzly general Bohler, Kümüş-depeden, Tehrana şeýle rapport beripdir:“ Yki bilen türkmenlere duwz we nebit söwdasyny etmegini gadagan edip, bu haryýtlary öz elimize geçirmeli. 2-njiden bolsa köp sanly türkmenleri Eýranyň pars oturumly welaýatlaryna göçrüp, türkmen topragyna parsalary getirmeli we olaryň arasynda biýr-biýri bilen öýlenmegi rowaçlandyrmaly”.(4)

Şujagaz taryhy faktlardan belli bolşuna görä, şol wagtyň uly döwletleri diňe milli baýlygymyzy talamak bilen çäklenmän, eýsem olar bizi düýp-türşegimiz bilen ýok etmegiň ugruna çykanmyşlar.

Inglis diplomaty Mekenziniň ýazmagyna göre Baklanda göçüp gelen Ýomutlar, Astrabad häkimi Japarguly handan oturmaga ýurt hem mallary örmäge meýdan sorayarlar, häkim olara Ak-galanyň töwereginde oýurmaga ruğsat berýär. Türkmenler ol ýerde ýaşap, maldarçylyk hem-de ekerançylyk edip başlaýarlar. Eýran hökümeti türkmenleri berk kontrol astyna almak maksady bilen, olary baryp Säfäviýtler döwründen bäri harby gala üçin haýyrlanyp gelýän Ak-gala göçürmegi ýüregine düwýär. Ýomutlaryň hany Göki han ekilen ýeriň hasylyny ýygnamaga porsat dileýär, häkim türkmenleriň haýşyna gulak asman 3 gezek uly goşun topary bilen olaryň üstüne hüjüm etýär. 1-nji çozuşda yzyna serpikdirilen Eýran goşuny, bu gezek 4müň sany atly ýarağly goşun, 6 sany pilomut we top ýaragy bilen topulýarlar. Ýomut, Göklen halky bir bolup, 7 günläp goşunyň önünde tap getirýärler, Eýran goşunyndan näçe yüz sany esker bilen 15-20 sany komandiri heläk bolýar.(5)

Eýran döwleti öz basbaljylyk siýasatynyň dowamynda ençeme gezek Garry-gala, Sarağta, Tejene we Mara goşun sürýär. Halkymyz olaryň şuw m siýasatlarynyň önünde berk durýarlar, emma uruş nydama üstünlikli gutarmaýar. Misal üçin 1877-nji ýylda Hurasan häkimi Abbas mürze Sarağyt galasynda asuwda oturan Salyr türkmenleriň üstüne çozup, galany öz erkine geçirmegi niýet etýär. Onuň esasy maksady Mary türkmenlerine haýbat atmakdan ybaratdy. Galada takmyyn 10 müňe golaý iýlat ýaşaýardy. Galanyň 5 müň sany batyr ýigidi "Guşgy" türkmenleriniň ýardamy bilen Eýranlylaryň önünde durýarlar. Orslar bu porsatdan peýdalanyp, Türküstany gol astyna geçirmek maksady bilen Hywa goşun sürýär. Hywa hany Mämedemin han täjini gutarmak üçin Eýran döwleti bilen ylalaşyga giýrip, Gyzyl-arbat we Gara-gumyň içinden araçäk belläp, olary Eýranyň erkinde durmagyny kabul etýär. Ol şeýlelik bilen Eýranlylar bu ýerlere çozan mahallary, türkmenlerden arka çykajakdygyny boýun alýar.(6). Abas mürzäň yürüşleri netijesinde 3 müňe golaý türkmen esiýr düşüp Maşada äkidilýär. Esiýr düşen türkmenleri gysyň aňzagynda aç-ýalaňaç köçelerde entitýärler, olaryň ölüm halynda köçede serrelşip ýatanyna hatta Ynglis iýlçisi G.Friseriň rehmi iýnip, birnäçesine baha töläp, azat etýär.(7)

1863-nji ýylda Eýran goşuny Mara tarap hüjüme geçýär. Ynglis diplomaty Arthur.K.Ýeýtiň aýytmagyna göre şol ýylyn şurban aýynda Tejenden aşan 40 müň

sany eýran goşunundan diňe 8müň sanysy Maşada dolanyp bilipdirler, galanlary bolsa Gowşut handyr Nurberdi hanyň ýolbaşçylygyndaky söweşleri netijesinde heläk bolýarlar.(8) Başga bir ynglis diplomaty Grant Watsonyň bellegine görä Eýranyň baş weziýri Hajy mürze Hasan han Sepehsalar mekirlilik bilen Mary türkmenlerini Eýrana raýat etmek üçin gýzlinlikde Mara iýlçi ýollaýar hem-de 20 sany türkmen ýaşullaryny Tehrana çagyryýar. Olar Tehrande Eýrana raýat bolmak hakyndaky bir şert-nama gol çekmeli bolanlarynda, Ors ilýçisi bu işden habardar bolup, oňa garşi bolýar. Şeýle-de bu diplomat Abbas mürzäň ganly ýörüşi hakynda öwgüli sözler aýtyýar:” Abbas mürzäň ynansýna görä türkmenler ýaly basmaçylar medeniýetly halklaryň aralarynda bolýan urş kadalaryna däl, olary başardykça öldürmeli”.(9)

Watsonyň bu sözleri Amerikanlylaryň Hollywoud-da ýasaýan filmlerini ýadyňa salýar. Ol filmlerde Amerikan artistlary Gizyl derileri ýok etmek ugrunda ”jan aýaman alada” etýärler.

Basybaljylar öz şuwam siýasatlaryny amala aşyrmak üçin halkymyza esas-syz töhmet urup, olary basmaçylykda garalaýarlar. Göýä türkmenler Hurasandan esiýr alyp, olary Hywadyr Buhara bazarlarynda gul edip satýan ekenler. Beýle töhmetleri Eýranyň öz taryhçylary hem esas-syz bilýärler, bu barada birnäçe taryhy faktlara göz gezdireýliň:

Eýranyň baş weziýri Ga-em mYkam bilen goşun başlygy Emir nyzamyň arasyndaky hat alşykda, Sarağyt gala ýörüşi hakynda şeýle maglumat bar:” Türkmenlerden köp olja ele geçdi, 2000 sany at, 150 müň goýun hem düýe, köp mukdarda kümüş-şay, şal, haly, palas we 7 müňe golaý esiýr aldyk...”(10)

Ynglisli Games Morýeniň ýazmagyna görä hökümetiň diňe Hurasandan 200 müň tümen salgyt ýygnapdyr. Beýle zuluma çydamadyk halk aýak aldygyndan gaçyp, Hywadyr Buhara sygynýarlar, häkimler bolsa öz kiýselerini doldurmak üçin”türkmenler çozdular, Hurasan talandy...” diýip Tehrana ýalan rapportlar ýollaýarlar.(11) Eýranyň baş weziýrliginiň gündeliginde bu barada şeýle maglumat bar:” haýsy ýyl Hurasan häkimi türkmenleriň çozuşy hakynda rapport bermändir, geçen ýyl göýä 12 müň adam Hurasandan äkidilen eken. Bularyň barysy oba arçynlaryndan biýzara gelip özleri türkmenlere tarap gidipdirler”(12).Eýranyň şol wagtyky daşary işler weziýri mejlisde eden bir çykyşynda “diňe türkmenler däl-de eýsem biziň tarapymyzdanam esiýr getirilýär”diýip ykrar edipdir(13).Ýene-de şol aňzalan gündelikde berilen maglümata görä, Hurasana esiýr äkidilen türkmenleriň

ykbaly hakynda şeýle habar berlipdir:“ Abbas mürze, goly bagly bu esiyrleri, elleri gylyçly täsiýpkeş şaýlara tapşyryp, olary dogram-dogram etdirýär.

Ýeke Eýran hökümeti däl-de Rus hökümeti hem baryp 1873-nji ýyldan bäri yzygiderli halkymyzyň başyna oýunlar gurap, olary ezip gelýär. General Kaufmanyň 1873-nji ýylynyň 10-njy June aýynda Hywa türkmenlerini elhenç öldürşi, 1878-nji ýylyn soňlarynda Ermeni asylyly general Lazariýan(Lazarov), general- Skobeleviň 1881-nji ýylyň 12-nji Ýanvarynda Gök-depede azyndan 30 müňe golaý halkymyzy gyrşy we ondan soňra 1-nji jahan söweşi ýyllarynda, kommunist gozgalaňy ýyllarynda, içeri uruş diýlip adlandyrlan ýyllarda,Yrza şadyr Stalynyň soý gýrymy ýyllarynda, 2-nji jahan söweşi ýyllarynda... bulardan mysallardyr.

Orslaryň Gök-depe,Eýranlylar bilen ortak iş alyp barmagy we her iki döwletiň biýrigip, milletimizi ýok etmekleri hakynda köp sanly arkiv materiallar şaýatlyk etýär, bu barada ýörite bir iş ýazmaly.

Gök-depe galasy zabt edilenden 11 aý soň Eýran, Rus döwletleri 1881-nji ýylyň 9-nji Desemberinde elhenç bir şert-nama esasynda türkmen topragyny öz aralarynda paýlaşýarlar. Eýranyň arkiv materiallarynda baglaşylan bu şert-nama ”baslyp alnan ýerleri paýlaşmak hakyndaky Ahal şernamasy” diýip adlandyrylypdyr.(14)

Basylyp alnan türkmen topragynyň parçalanmagy hakyndaky Eýran-Rus şertnamasy

1881-nji ýylyň 9-nji Deseberinde/1299-nji Hijri ýylyň baş- aýynyň 29-ynda Eýran tarapyndan daşary işler weziýri mürze- Saýit han Motemen-elmolk, Orslar tarapyndan bolsa ýörite bellenen iýlçi Yvan Zinoviýev basylyp alnan türkmen topragynda araçäk bellemek hakyndaky şert-nama gol çekýärler. Şeýle-de bu şert-namanyň maddalaryny doly ýerine ýetirmek maksady bilen 1894-nji ýylyň 9-nji Novemberinde Aşgabada gelen Eýran wekiýli Muhommetsadyk han Emiýr Tümen, Rus wekilleri bilen duşuşyp, bir ylalaşyga gol goýýarlar.Eýranyň arkiv materiallarynda saklanýan bu taryhy dokumentde 1881-nji ýylyn 9-nji Desemberinde gelnen ylalaşyk esasynda Ruslar bilen Eýranlylar topragymyzy şeýle paýlaşýarlar:

1-nji madda- Hazar deňziniň gündogaryda Eýran-Rus araçägi şeýle kesgiýtlenýär:

Esengulydan Çata çenli Eterk akary araçägiň belligidir, Çatdan demirgazyk-gündogara tarap, araçäk ugry Soňi-dagy hem Seğrem-dagyndan geçip, demirgazykda Çükgän galasynda Çendir akaryna baryp ýeter. Bu ýerden demirgazykda Çendir bilen Sumbar akarlarynyň arasyndaky daglara dogurlanyp, gündogara tarap, şol daglary iýzarlap,, Sumbara tarap gidip, Sumbar bilen Aji-akýan akarynyň biýrigýän ýerine baryp ýeter. Bu ýerden gündogara ta Daýna metjýdiniň harabalaryna çenli araçäk, Sumbaryň derýasy bolar. Daýnadan Köpet-daga çenli içeri tarap uzanan bir ýol araçäk belligidir.

Bu ýerden, araçäkbelligi Köpet-dagyň ýany bilen siýrygyp, günorta-gündogara tarap uzar, Germap deresine ýetmänkä günorta tarapa aýlanyp, Sumbar bilen Germap arasyndaky daglaryň örküjünden geçip, günorta-gündogara tarap uzanyp, Meýsene we Çöp-best daglarynyň üstünden aşyp, Robatyň 1,06 KM demirgazygynda Germapdan Robata barýan ýola biýrigýär. Bu ýerden araçäk belligi daglaryň örküjünden aşyp, Dalança dagynyň örküjünden hem geçip, Haýrabad galasynyň demirgazygyndan geçip, demirgazyk-gündogarda Gök-gaýtal golaýyna ýetip, ondan Pöwriýze akarlarynyň gözbaşına gönükdürlip, ol ýeri, Pöwriýze obasynyň demirgazygynda kesýär. Bu ýerden demirgazyk-gündogarda araçäk belligi günortalykda ýerleşen Aşgabat-Pöwriýze arasynda ýerleşen daglaryň örküjüne ugrukdyrlýar. Araçäk belligi bu ýerden aşyp, gündogara tarap uzanyp, Aslama-dagynyň iň demirgazyk belentliginden geçip, günorta-gündogarlykda bu dagdan aşyp, Kelete-çynar obasynyň demirgazygyndan aýlanyp, Ziýrkuh bilen Gyzyldagyň çatylyşýan ýerine baryp ýetýär. Bu ýerden araçäk belligi günorta-gündogarlykda Ziýrkuh dagynyň örküjünden geçirilip, Baba-durmaz akarynyň geçýän deresine baryp ýetýär. Bu ýere baryp ýetenden soň demirgazyga tarap uzanyp, Baba-durmaz galasy gündorgarynda galmak şerti bilen, Gäwürs-Lutof-abad arasyndaky ýola baryp ýetýär.

2-nji Madda:

Her iki döwletiň bellenjek ýörite wekiýlleri, bellenen araçäkde bellikler oturtmak üçin araçäge baryp edil bellenip geçilşi ýaly nYşanalar oturdarlar. Bu işiň wagty we her iki döwletiň kommissiýalarynyň duşuşjak ýeri belli edilmeli.

3-nji madda:

Germap we Gulgulap obalary, Türkmenistan jülgesiny suwarýan akarnyň demirgazygynda ýerleşýänleri üçin, Eýran döwleti bir ýylyň möhletinde bu obalary boşaldar. Eýran bu möhletiň içinde öz raýatlaryny alyp gider, Rus döwleti boşaldylan obalara türkmen göçüp gelmegini gadagan edip, ol ýerlerde harby bena salmaz.

4-nji madda:

Türkmenistany suwarýan Pöwriýze we beýleki akarlaryň gözbaşynyň Eýranda bolany üçin, Eýran döwleti bu akarlaryň kenarynda täze obalaryň benna edilmegini gadagan edip, ekiş meýdanlaryny köpeltmän, özlerine gerek bolan suwlardan köp mukdar almajakdyklaryny boýun alýarlar.

5-ni madda:

Türkmenistan bilen Hurasan arasynda söwda meselesiniň ösmegi üçin her iki döwlet gatnaw ýollary abadanlaşdyrmak ugrunda bir karar almaly.

6-nji madda:

Eýran döwleti Astrabad we Hurasan etrabyndan her hil ýaragyň ýurt daşyna çykarylmagynyň önüni alar, şeýle-de Eýran çäGINE düşen türkmenlere ok-ýarag ýetmeginiň önüni alar. Eýran döwletiniň bellän serhet gawullary bu hakda orsýet tarapyndan ugryn ýarag söwdasyny etýän adamlaryň önüni almak ugrunda etýän aladalary bilen ortak iş alyp bararlar.

7-nji madda:

Bu şert-namanyň maddalarynyň doly ýerine ýetirilmegi we serhediň golaýynda ýaşayan türkmenleriň hereketlerini kontrol etmel üçin, Orsýet döwleti, Eýran serhedine garawul bellemäge haklydyr. Bellenen kişiler, basylyp alnan topraklarda asuw dalygy goramaga iki döwlet tarapyndan doly ygtyýarlydyrlar.

8-nji madda:

Gelnen bütin kararlar we ylalaşygyň şertleri öz güýjünde saklanýar.

9-nji madda:

Bu şert-nama iki nusgada ýazlyp, iki döwletiň weziýrleriniň goly we möherleri baslyp, Orsýet we Eýran patyşalary tarapyndan tassyklanar. Tassyklanan şert-nama 4 aýyn-hatta ondanam çaltrak wagytda- Tehranda her iki döwletiň weziýrleriň arasynda çalşyrlar.

Tehran: 9 Desember 1881

22 Mäherrem 1299

Zinoviýe - goly

Mürze Saýid han - goly

Bu şert-namanyň 2-nji maddasyny ýerine ýetirmek üçin 1885-nji ýylyň April aýynda iki döwlet arasynda bir protokle gol goýlup, Baba-durmaz galasynyň harabalygyndan tä Esenguly aýlagy aralygyndaky araçäge bellik oturtmak üçin Eýran tarapyndan Suleýman han Sahipihtýar we Orsýet tapyndan bolsa polkovnik Nikolaý Kormin Garabaýev bellenýär. Şeýle-de Çekişlerde gol çekilen bir ylalaşykda Etrek akarynyň aşaky akymyndan tä Esenguly aýlagy arasyndaky araçäge bellik oturtmak üçin Eýrandan polkovnik-inginýer mürze Ali-eşref han, Rus kommiserleri bilen duşuşýar we araçägiň geografik kartasy 1:84000 möçberinde çyzylýar.

Araçäk hakynda baglaşylan protokollaryň dowamynda Pöwriýze we Hasar hakynda üçin 1893-nji ýylyň 27-nji Maýynda Tehranda Baş weziýr mürze Aly-asgar han Eminolsoltan bilen orsýediň doly ygtyýarly iýlçisi Potzov bir ylalaşyga gol goýýarlar. Ylalaşykda şu maddalar ýerleşdirilipdir:

1-nji madda:

Eýran patyşasy özi hem-de miýrasdüşerleri tarapyndan serhet gyrasyndaky Pöwriýze obasyny we 1881-nji ýylda ylalaşylan ýerleri, serher dagyndan "Biýz" derä çenli uzaýan topraklary, alyhezretler Ors patyşasynyň erkine berýär. Şeýlelik bilen 1881-nji ýylda gelnen ylalaşygyň bu ýerlere degişli madasy ýatyrylyp, beýleki maddalar el degirmän saklanýar.

2-nji madda:

Alyhezert Orsýet patyşasy özi hem-de miýrasdüşerleri tarapyndan Hasar obasy hem-de onuň töweregindäki Hasar we Şilgan akarlaryny, obanyň gündogaryndaky degirmene çenli tä obanyň ileri ýüzündäki Zeňňanly töweregini Eýrana berýär.

3-nji madda: Ylalaşygyň bu maddasy Azarbaýjan serhedine degişli bolany üçin beýan etmedik.

4-nji madda:

Yki döwlet tarapyndan bellenen wekiýller Pöwriýze we Hasar etrabynyň araçägi ol ýere baryp doly we dogry bellemeli, almaly ýerleri alyp, bermeli ýerleri berip, serhet belligini oturtmalydyrlar.

5-nji madda:

1881-nji ýylyň 9-nji Desemberinden, gündogara tarap, basylyp alanan topraklaryň Rus-Eýran araçägi şeýle kesgiýtlenýär:

Araçäk belligi Baba-durmazdan, Ziýrkuh-dagynyň örküjünden geçip, günorta-gündogarda Haýyr-abad obasyna gönükdürlip, oňa ýetmänkä, Durun deresiniň çep kenaryndan geçip, Mir galasynyň gaýra ýüzünden aýlanyp, Durun akarynyň sag ýanyny siýryp, Gökleň we Şor-gala obalaryndan geçip, gaýrak aýlanyp, Lotef-abadyň aşak we gaýra tarapyndan we Küren obasynyň ileri ýüzünden aýlanýar. Soň, günorta-gündogarda Şilgan obasyny aýlanyp, günorta tarapa aýlanyp, Şilgan we Mäne obalarynyň ortarasyndan geçip, Hoşaba belentliklerine çenli dowam ýetip, Şilgan obasynyň daşyndan aýlanýar. Araçäk belligi bu ýerde şeýle kesgiýtlenýär: ilki Hasar-Şilgan akarlarynyň gýralaryndan geçip, soň şol akarlaryň sol kenaryna baryp ýetip, günorta-günbatarda uly gädigiň arasy bilen günortalykda Zeňňanly çayyna ýetişýär we 3 KM geçip, Gozgan obasyndan, günorta-gündogara tarap çekilýär Etek obalarynyň ileri tarapyndan geçip, Tejen deresine tarap uzanýar, soň serhet belligi gündogarda Tejen deresinden, günortalyga aýlanyp, Gowşut galasynyň harabalygyndan, Tejen derýasyna baryp ýetýär we ol ýerden Owganystanyň serhedi bolan Zulpykara baryp ýetýär. Agzalan ýerleri alyp, berilenden soň, iki döwletiň kommiserleri serhet belliklerini araçäge baryp oturdarlar.

6-nji madda:

Şu ylalaşygyň iki döwlet weziýrleri aralarynda gol çekilenden bir ýyla çenli Eýran, Rus döwletleri Pöwriýze we Hasar obalarynyň iýlatyny boşadyp, olary degişli bolan ýurde bereler. Her iki döwlet agzalan obalarda harby galalar bena etmeli däl we ol ýerlere türkmen göçürüp getirmeli däldirler.

Bu ylalaşiga gol goýlandan soň, Eýran tarapyndan Muhommetsadik han Emir nezam, Emir tümen, Rus wekilleri bilen işleşmäge bellenýär we şert-namany doly düşünmek üçin 1984-nji ýylyň Januaryy aýynda Hasar obasynda bir protokola gol çekýärler.

Şeýle-de gol çekilen Hasar protokolyň yzyndan iki sany ylalaşyga gol çekilýär, olaryň birinjisi Aşgabatda 1894-nji ýylyň 8-nji Novemberinde, 2-nji bolsa şol ýylyň 9-nji Novemberide-dir.(15)

Eýran taryhçylary şert-nama baglaşylan mahaly orslaryň olary aldandyklaryny öňe sürýärler. Olaryň aýtmaklaryna görä, göýä ruslar Eterk akarynyň ýerine Bir-az günortalykda duran Musa han akaryny serhet kommissiýelerine görkezipdirler. Esasan serhet meselesiniň çözülmeklik punktlary soňky döwürlere çenli dowam etýär.

Araçäk kesgiýtlenenden soň Türkmenleriň hal-ýagdaýy

Araçäk kesgiýtlenip, garawullar oturdylandan soň, türkmenleriň durmuşynda bir topar garaşylmadyk ýagdaýlar döwräp başlaýar. Eterk-gürgen türkmenleri Orsýede tabyň edilip, öz tiýredeşlerinden juda edilýär.Eýran häkimiýeti bolsa ähli Ýumutlary-hatta orsýede tabyň edilenleri- öz raýeti hasaplaýardy.Türkmenler ýylyň 6 aýyny Etreğiň gaýra tarapynda gyslasalar, galan 6 aýyny bolsa Gürgende ýaýlaýardylar. Ors serhet komiseriniň tassyk edişi ýaly:”Biz bu ýerleri basyp almağmyzdan ozal, beýle göçüp,gonmalar bardy...Araçäk kesgiýtlenenden soň olar iki döwlete salgyt tölemeli boldular, olaryň iki ýurde boýun edildi we beýle ýagdaý olaryň sosial durmuşyna uýgun däldi.Beýle bölünşük Orsýediň bäbiýdine bolup bilmez diýip guman edilýär, sebäp türkmenler öz erkinligini gazanmak ugrundan aýaga galyp her iki döwlete-de salgyt bermekden boýun gaçyryp bilerler”.(16)

Serhet kontroly güýçlenenden, ozalky bar bolan söwda argatnaşygyna gaty zarba iýnýär. Öňler Balkan türkmenleri Kümüş-de we Hoja-nepese gelip arzan bahadan çay, kand,tüwy,awn,nebit we mata satyn alýardylar, iki türkmeniň arasynda gümrük tölegleri ýokdy.Emma araçäk kesgiýtlenenden soň her iki döwlet öz serhetlerinde

gümrük postlaryny döredip, haryýt mallara agyr salgytlar bellediler. Beýle ýagdaý giýzli söwda işlerine ýol açdy.

Türkmenleriň araçägi äsgermejekdigini gören her iki döwlet çäräni gutaryp, olaryň Etreğiň iki ýanyna etýän ýaýlağ-gyşlağ hereketleri üçin Ýağly-ulum, Köne-kesiýr, Gyzylymam, Çatly, Soňy-dagy, Göwdan, Kaka, Pöwrize we Hyýwa-abad ýaly ýerlerde geçelge nokatlar belleýärler.

Eýran döwleti, Maşada äkidilýän haryýtlara agyr salgyt belleýär. Kaka geçelgesiniň komiseri ýüzbaşı Seyitnazar Halyk oglunyň bellemegine görä, "Eýranlylar 1884-nji ýylda türkmenleriň her bir haryýt malyňyň 20-den bir bahasyny salgyt hökmünde alýardylar. Sygyrdan 40 kopek, goýundan 10 kopek, ýylkydan 5 gyran (2 rubl), taýdan 10 Gyran, ýüpek we ýüň matalardan 40-dan bir basyny salgyt hökmünde alýardylar. Salgytlaryň mukdaryny Deregez we Kelatyň häkimleri kesgiýtleýärdiler". (17)

Orsýet grawullary bolsa gyşlak üçin balkan tarapa ýrdilýän süri goýunlardan "paç" alýardylar, her 100 goýundan 5 rubl, puly bolmadyklardan iki goýun alynýardy. Grawullaryň esasy aladalary türkmenleriň giýň möçberde ýaragdyr partlaýjy maddalar geçirmeginiň önüni almakdan ybaratdy (her kişiniň öz goranma ýaragyňi daşamaga ruğsat edilýärdi)

Araçäk gesgiýtlenenden soň her iki döwletiň türkmenleriň garşysyna alyp barýan siýasatlary düýpli özgerüp başlady. Orsýet döwleti öz düzen kanunlaryny amala aşyryp, gümrük postlarynyň haryýt mallardyr, sürilerden Paç-salgyt ýygnamagy ugrunda agyr alada giýrýär. Beýle ýagdaý köp sanly türkmenleriň orsýetden gaçyp, Etrek türkmenleriniň aralarynda ýaşamaga alyp bardy. 1898-nji ýylda ýaýlan bir rapporta görä Garry-galadan 20 sany serdar öz tiýreleri bilen Maşada we 1500 öyli Ýomutdyr Gökleň türkmenleri ilerik göçmek üçin beriljek signala garaşýardylar. Rus serhet komiseriniň 1900-nji ýylda beren bir habarynda şeýle diýilýär: "Jafar-baýlar, ilerik göçmäge gaty höwesli, şu ýylda 60 öyli Jafar-baýlar Etrege göçdüler. Olaryň göçmeginde Astrabad häkiminiň biziň ýöretýän kanunlarmyzyň garşysyna ýaýratýan propagandalary täsiýrly rol oýnaýar". (18)

Şeýlelik bilen Hazar ötesi ülkede ýaşayan türkmenler Orsýede tabyýn bolmagy islemän, porsatdan peýdalanyp, Etrege tarap göçýärdiler. Bu türkmenler Eýran çäginde-de dürli zulumlardan amanda däldiler. Eýran hökümeti Orslar bilen ortak bir

siyasat esasynda türkmenleri horlap başlady.Eýran patyşasy Nasert-din şa, orslaryň Gök-depäki üstünliklerini!! gutlap olara gutlağ telegammadyr ýörüte iýlçi ýollaýar.

Araçäk kesgiýtlenenden soň, Eýran döwleti Etrek-Gürgen türkmenleri boýun egdirmek üçin ol ýere goşun çekip başlaýar.Türkmenler 1881-nji ýyldan soň resmen Eýran raýaty hasaplansalarda olar:"hiýç bir eýranly boýny ýüpsiz goly baýly bolmadan türkmen topragyndan geçen dälidir" diýip büýsanýardylar.

20-nji asyryň başlarynda Etrek-ğurgen türkmenleri erkinlik gaznmak ugrunda aýaga galýarlar.Bu ýagdaýy basyp ýatyrmak üçin Astrabat häkimi tiýre-taýpalaryň arasyndaky agzalalygy güýçlendirýär,Ata-baý,Jafar-baýlara, Ýomut,Gökleňe garşy ok açyp başlaýarlar.Jafar-baýlaryn baştutany bir mahallar Eýrana ýagy bolup,soň Astrabat hökümetine gulluk eden Hajymuhommet Paň bolsa, Ata-baýlaryň başlygy 1980-nji ýylda Balkandan Etrege göçüp gelen we Eýran döwletiniň gullugynda duran Musa handy.Bu jenjellere soňlar ahunlar hem goşlup, Ata-baý, Jafar-baý arsynda dini söweşi ýaýbaňlandyryýardylar

Orsýediň Astrabatdaky konsulyň tassyk edişine görä Eýran döwleti köp ýyllardan bäri türkmenleriň oturan topragynda höküm ýöredip bilmän gelýärdiler.Olaryň permanlary diňe topragyň iň ileri ýany ýağny Gara-suwa çenli yöreýärdi, ondan gaýrada hiýç kim häkimiň permanyna gulak asmaýardy.Astrabad häkimi kä bir türkmen han-beglerini sowgat-serpaý bilen hökümete boýun bolmaklaryny gazanyp bilipdi.Şeýlelik bilen salgytdan boşadylmak, ýyganan salgytlardan paý almak we başga serpaýlar sebäpli kä bir türkmen han-begleri Eýrana boýun bolup ugraýarlar.Bu ýağdaýyň durmuşa geçmeginde orslar gaty tağalla sarp etýärler. Kümnet-gabusdaky Rus-Eýran komiserler merkezi guralýar.Emele gelen ýagdaýdan peýdalanan Eýran häkimiýeti türkmen topragynda telegraf we gümrük edaralaryny salyp başlaýarlar.Dörän ýagdaýlar esasynda baryp 100 ýyldan bäri hiýç bir Astrabat häkiminiň aýagy ýetmedik Gürgen jülgesine ilkinji gezek aýak basan häkim Omiýd-eddöwle,1900-nji ýylda Gökleriň garşysyna söweş alyp barýan Ýomutlary ýyğnap, Akgaladan başlap Gökleňleri horlaýar we olardan salgyt ýygnaýar. Gökleňler hem orslaryň hem-de parslaryň gysşy astynda olara joğap gaýtaryp bilmeýärler.1903-nji ýylda türkmenler Hoja-nepesde bena edilen Eýanyň gümrük-hanasyny ýykýarlar. Aýaga galan halky ezip horlamak üçin her iki döwlet täze karar alýarlar. Orsýediň Tehrandaky iýlçisi tarapyndan bir perman ýaýradylp,Eýran döwletine garşy göreşen türkmenleriň serhetden aşyp Balkana gitmeginiň öňüni alynjakdiği bildirilýär.

Kümmetde ýerleşen ors goşuny Eýranlylaryň erkinlikde türkmen topragynda iş alyp barmagyna ýardam etdi. Dura-bara pars ýlat türkmen topragyna göçürlüp getirildi we türkmenler boýun edilyär.

1905-nji ýylda Orsýetde dörän konstitusýon gozlaňy netiýjesinde Eýranda hem milli azat-ediş herketler başlanýar. 1906-nji ýylyň 9-nji Septemberinde Eýran patyşasy Mämedaly şa ýurtde mejliýs we saýlaw kanunyna gol çekýär. Emma bir-az wagyt soň ilkinji mejliýsi topa baglap ýurtde diktatura rejim döretmegi isleýän şa, halkyň gahar-gazabyna çydaman ýurdi terk etýär. 1911-nji ýylyň Septemberinde emele gelen ýagdaýdan peýdalanylýp, elden beren täjini gaýtaryp almak isleýän şa, gyssanan çağlary türkmenlere sygnan ozalky şalar ýaly, Kümüş-depe gelýär we türkmenlerden haraý soraýar. Emma ne türkmen han-begleriň ýardamy, ne-de daşary ýurtler ýardamy diktatury gutaryp bilmeýär.

1916-nji ýylda dünýäde bolup duran 1-nji jahan söweşinden, Eýranyň demirgazyk welaýatlarynyň oreslaryň tarapyndan baslyp alnan we ýerli häkimleriň güýç-kuwatdan düşen ýagdaýyndan peýdalanan türkmenler açykdan açyk öz ýaşayan topragynda erkinlik yglan etýärler. Ors siyhatçysy G.F. Çeýirkin 1916-nji ýylda Etrek-Gürgen türkmenleriniň arasynda bolup, olaryň erkinliginden we Eýran hökümetine salgyt tölemeyänleri hakynda bildiripdir.

1916-nji ýylyň 25-nji June aýynda rus tezary söweş meýdanlary üçin esger ýygnamak permanyny jar etýär, bu permana görä 19-24 aralaryndaky bütün orta asialy ýigitler söweş meýdanyna gitmeli diýilýär. Bu zalym permana garşy türkmenler aýaga galýarlar. Permana görä häzirki türkmenistanda 15 müň adam şol sandan Marydan 5 müň, Tejenden 2300, Aşgabatdan 2500, Şagadamdan 1960 we Müň-gyşlakdan 3240 adam söweşe çagyrylýar. Türkmenler bu permana gulak asman rus hökümetine garşy aýaga galýarlar. Şol ýylyň 15 we 16-nji August aýynda Etrek türkmenleri Çekişlerde ýerleşen Gurban kez harby başlygyna garşylyk görkezýärler. Türkmenler zora daýanylýp esger ýygnaýjak bolan saldatlara tarap ok açýarlar, 2 saldat ölüp, 3 sanysy bolsa ýaralanýarlar, türkmenler Çekişleriň telefon siýmlerini kesýärler. Bu wakadan soň 2 müňe golaý türkmen maşgalasy Etrege göçmäge mejbur bolýarlar.

Baryp 1907-nji ýyldan bäri orsýet döwleti edil orta asiada edişi ýaly Etrek-Gürgende hem täze bir rus kloniýasyny döretmek maksady bilen orsýetden, Volgadan we

demirgazyk Gafgaziýadan Gürgen-Gara suw arasyndaky mes-mele toprakly ekeran ýerlere göçürüp getirýär we olary goramak üçin harby goşun toparlaryndan peýdalanýar.1914-nji ýylda Etrek-Gürgende 2 müň we Astrabat etrabynda 200 öýli göçrülýär. General Laurovyň bellemegine görä diňe 1913-nji ýylda 700 sany ors göçrülýär.(19)

Türkmenler ap-äşgär orslara garşy gozgalaň turuzýarlar, sebäp olaryň bu zalym heketleriniň maksadyndan habardardylar.Ýürkmenlere baştutanlyk eden Babgylýç, Şiýhy- han Düýeji Esen han, Mergen Arçyn orslar bilen diýş-dyrnak bolup göreşýärler, orslaryň harby we beýleki benalaryna agyr zarba urýarlar, orslaryň uly harby kerwönlerine hüjüm etýärler.

Gürgen türkmenleriň gozgalaňy möwç alýar, Balkan türkmenleri ýardama gelýärler, Gökleňler gozgalaňçylara esger berýärler. Bu gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin general Volkovnikov 1916-nji ýylyň Desemberinde modern ýaraga beslenen 6 uly goşun aterýad, şeýle-de 15 atly topara general Madritov baştutanlyk edip rehimsizlik bilen türkmenleri gyrýarlar, mallar talanýar ýurtler weýran edilýär.Bu ýagdaýa Eýran hökümeti garşylyk görkezmen, tersine orslaryň,olary türkmenlerden gorany üçin begenýärler we öz raýatlary diýip salgyt ýygnaýan halkyny orslardan goramaýar.

1917-nji ýylda orsýetde kommunistlar gudraty eýeleýärler. Özlerini adyl bir düzgüniň goldawçylary diýip bogaz ýyrtan kommunistlar hem edil ozalky başibaljylyk siýasatyny üýtgetmän dowam etdiýärler, bular-da halkymyzyň başyndan bela bolup iýnen araçäk meselesini doly suwratda resmiýete tanaýarlar. Kommunistlar hatta kalam agyz araçäk bellenmek sebäpli aýra düşürilen milletleriň aýy ykballary hakynda söz etmediler, tersine 1921-nji ýylyň 26-nji Februarý aýynda Moskovada Eýranlylar bilen dostlyk ylalaşyga gol çekdiler. Bu ylalaşyga Eýran tarapyndan Alyguly han Muşaver-elmolk, Orsýet tarapyndan bolsa Georgi V.Çiçerin bilen birlikde M.Gara han gol çekipdirler(20). Gelnen ylalaşykler netiýesinde serhet problemleri ýene-de jeddi meselä öwrülýär we olary çözmek üçin birnäçe protokola gol goýulýar. Baglaşylan bu şert-namanyň iki sany möhüm punktlaryny okyjylaryň dygatyna ýetirýäris:

3-nji madda:

Her iki döwlet 1881-nji ýylda gelnen araçäk ylalaşygyny doly gabul etýärler. Şurevi döwleti Tezarlaryň basybaljylykly siýasatlaryny ret etýänleri üçin olaryň basyp alan

Hazar deňzindäki Aşyr-ada we beýleki adalary Eýran döwletine gaýdyp berýär. Şeýlede 1893-nji ýylyň 28-nji Maý Ylalaşygynda Orsýede berlen Pöwriýze we onuň töweregindäki ýerleri, Eýrana gaýtarýar. Eýran döwleti Köne Saragyt we onuň ýanyndaky akar we ekeran ýerleriň orsýet erkinde durmagyna razy bolýar. Her iki döwlet Etrek we serhet ýakasyndaky beýleki akarlaryň suwlaryndan deň derejede peýdalanarlar.

11-nji madda:

Şurevi döwleti, Tezarism siýasatyny ýazgarmak bilen baryp 1828-nji ýylyň 10-nji Februarýsynda baglaşylan Türkmen-çaý ylalaşygy esasynda Eýranyň harby gämileri Hazara giýrmegi gadagan edilmegini ret etýär we munda buýana her iki döwletiň gämileri öz baýdaklary astynda Hazar deňzinde gatnap bilerler.

Serhet ýakalaryndaky akar suwlaryndan nähiýl peýdalanmagy hakindaky şert-nama 1926-nji ýylyň 20-nji Februarý aýynda Eýran wekiýlleri Ahmad Mo-äzzemi, Hamis Saýyah, Ahmad- han Mäsumhany Şurevi wekiýlleri Alehander Feodroviç, Yvan Aristoviç German şeýle ylalaşyga gelýärler:

A. Tejen akarynyň suwy 10 bölnüp, 7 böleginden Şurevi, 3 böleginden Eýran peýdalanmaly.

B. Çäçe akarynyň suwundan iki tarap deň peýdalanmaly.

J. Mäne(ozalky ady Garatiken) suwundan deň peýdalanmaly.

D. Kelete çay(Nefte),Ärçeňnan, Laýyn-suw akarlarynda deň peýdalanmaly.

E. Gozgan çay(Zeňnanly) akarynyň suwy 5 bölnüp

3 böleginden Şurevi, 2 böleginden Eýran peýdalanmaly.

F.Çendir we Sumbar(Gulan suwy we Daýna çeşmeleri) akarlaryndan deň haýyrlanmaly.

G. Pöwriýze akaryndan pöwriýze obasy peýdalanmaly.

döretýär. hatta serhet ýakasyndaky zyýarat jaýlaradyr, obalara barmak üçin jandarmadan ýörüte hat alyp, barjak öýüň eýesi bolsa geljek adamlaryň adlaryny ýerli jandarma postyna bildirmeli boldular.

Türkmenistan jemhuriýetinde Stalinyň alyp baran ganly terror siýasaty astynda halkymyza agyr zulumlar edildi.Halkymyzyň wepaly ogullary Gaýgysyz Atabaýdyr Nedirbaý Aýtaklar atylp öldürüldi, topar-topar ynsanlarmyz zyndana dykyldy ýa-da sürgün edildi, milli baýlygymyz talandy, taryhy ýädigärliklerimiz, zyýarat jaýlardyr öwülýaçylyklar ýykyldy, serhet ýakasyndaky obalar boşadyldylyp, weýrana öwrüldy, ene dilimiz we milli medeniýetimize agyr zarbalar uruldy.

Dogany, dogandan juda etmek siýasaty taryhymyzyň iň aý sahyýpalaryndandyr. Aragatnaşyk kesilenden soň köp tragedik wakalar ýüze çykýar.Ýaş gelinler ýan ýoldaşlaryndan, körpe çagalar, neresse balalar ene-atalaryndan mahrum bolup, ölüňçäler zaryýnlap geçdiler, Ene-ata, aýaldogan, biýri-biýriniň diýdaryna hasrat galdylar. Esengulyda, Eýranyň Gürgen radiosyndan öz hostarlarynyň adlaryny eşider oý edip, ölüňçäler radiony diňläp ömür geçirdiler. Gyzy-Etrekde, araçägiň ol ýanynda Daşly-brunda ölen doganynyň jaýlanyp duranyny gözi bilen görüp, emma ýasa baryp bilmäni üçin içi-bağry gan bolup tütäp galýar. Jergelanyň serhet ýakasyndaky obalarda, orak orlup ýören mahaly, serhet garwullary düşünmez ýaly aýdym bilen dogan-garyndaş biýri-biýrleriniň adlaryny tutup” Pylan agam ölümi ýa diýri” diýip habar alyşmaly boldylar. Hoja-nepesde bir ýaşuly ölmeziniň öň ýanynda:” ýüzümi Gaýrak edip jaýlaň” diýip wesýet edipdir. Ol bende tä ölüňçä Gaýrada galan uýasynyň zaryny çekip, ahyry hem görüp bilmän ýagty dünýä bilen hoşlaşýar. Bular ýaly edilen jenaýatlar sanardan gaty köp.Bu zalymlar hatta iki doganyň hat alyşmagyny hem gadagan etýärler.

Eýran döwleti türkmenleriň garşysyna şaunistik siýasaty amala aşyrmak üçin Gürgen radio stansiýasyny ýola goýýar.Serhet garwullar pars we ors milletlerinden bellenyär.Türkmenistanda kimde-kim bir işe alynjak mahaly, oňa:”daşary ýurtde dogan-garyndaşyň barmy” diýen soragy berýärler.Bolaýan ýagdaýda-da ”ýok” diýip joğap bermese eýýam dönük tagmasy uruljagy iki-ujsyzdy.

Şaunistik siýasatyny düýpli amala aşyrmak üçin her iki döwlet adam we ýer-ýurt adlaryny üýtgedip ugraýarlar. Eýranyň dogum şahadatnama berýän(sejil) edarasy ne gözek türkmen adlaryny masgara görnüşünde ýazdylar, olar munuň bilen çäklenmän

kä ýerlerde adlary terjime edip meselem Alty adyny parsça şeş Barýamy, Bähram... diýip ýazdylar. Köp sanly obadyr şäher adlary pars ýa orslaşdyryldy. Meselem:

Gürgen Kümmet-gabus

Ak-gala Pählevi-dej

Kümüş-depe Gomişan

Aý-derwüş Kelale

Omçaly Benavär

Esenguly Gasanguly

Gyzyl-suw Krasnovdsk

Garry-gala Kari-kala

Aşgabat Paltaratski

Kaka Gahgah

Mary Merv

Saragyt Sarahs

.....

Aragatnaşygyň kesilmegi hem siýasy hem-de yktyسادy taýdan halkymiza agyr urgy bolýar.1935-nji ýyllara çenli Etrek-Gürgen söwdigärleri Hywa, Buhara,Aşgabat,Astrahan we Bakuw ýaly tejary merkezler bilen söwda etýärdiler.Araçäkler berk kontrol bolandan soň türkmenleriň önderýän matalary bazarlara giýrmän, ýerine parsdyr ors söwdigärleri türkmen topragyna aralaşyp, halkymyzyň milli baýlyklaryny talap başlaýarlar, halkymyz maddy taýdan agyr ýagdaýa duçar bolýar. Türkmen milli burjvaziýasynyň ösmegine päsgelçilik döreyär.

Esasanam bu mesele Türkmenistanly söwdigärlerine agyr zarba bolýar. Eýran çäginde ýaşayan türkmenler soňky döwürlerde kapitalist sistemi ýöredileni üçin kä-bir türkmen baýlarynyň merkezi bazarlara aýaklarynyň açylmagyna alyp geldi.

Ýene şert-nama, ýene bölünşik

2-nji jahan söweşi gutaryp, gyzyl-goşunyň Eýrany terk etmegi bilen ejiýz düşen Eýran hökümeti bu gezek Amerika we beýleki günbatar ýurtleriň hemaýatyna daýanyp, täzedan serhet meselesini ara atýar. Tehranda çap bolýan Yttila-at gazati 1955-nji ýylyň oktober aýy 8797-nji sanynda araçäk meselesi hakynda şeýle habar beripdir: "Araçäk meselesi ugrundaky topar, polkovnik Jahanbanynyň baştutanlygynda Oktober aýynyň başlarynda Goçana gelip, ol şäheriň gubernatury bilen serhet golaýyndaky Lutf-abada tarap ugradylar". Şeýlelik bilen serhet meselesi gaýtadan ara alnyp maslahatlaşylýar we täze şert-namalar baglanýar(21).

Eýranyň patyşasy M.Reza Pählävi ýurdiň esasy kanunyny kämilleşdirýän bölüminiň 27-nji maddasyna salgylanyp şeýle karar çykarýar:

1-nji bap: Ýurdiň senat we şura mejliýsiniň tassyk eden Eýran-Şurevi döwletleri arasynda baglaşylan serhet we malyýa meselelerini çözmek barasyndaky şert-namalary garşy tarapa gowşurmaga ruğsat edilyär

2-nji bap: Döwlet organlari bu işi ýerine ýetirmelidirler.

29.12.1333 Ş

19.2.1955

Eýranyň senat we şura mejlisiniň tassyk eden kanuny:

Ýörüte madda- Eýran bilen Şurevi döwletleri arasynda serhet we malyýa meselelerini çözmek ugrunda gellen ylalaşyk 5 madda bilen bir protokoldan ybarat bolup 1333-nji-ýylynyň penşenbe güni Azer aýynyň 11-ne/ 1954-nji ýylyň 2-nji Desember aýy tassyk edildi we döwlete, ony işe giýrizmäge ruğsat edilýär.

Ýokarda aňzalan ýörüte kanun we protokol 1333ş-nji ýylyň 19-nji Ysfänd aýynda/1954-nji ýylyň 9-nji Fevral aýynda senat mejlisinde tassyk edildi.

Senat mejlisiň başlygy: Ybrahyým Hekimi

Ylalaşyk

Eýran-Şurevi arasynda bar bolan dostlukly gatnaşygy nazara alyp, baryp 2-nji jahan söweşi ýyllaryndan myýras galan araçäk we malyýa meselerini çözmek ugrunda şu ylalaşyga gelnip, her iki döwlet öz ýörüte wekiýllerini belleýärler:

Alyhezret Eýran patyşasy tarapyndan Beýik iýlçi Hamid Saýyah.

SSSR tarapyndan Eýrandaky doly ygtyýarly ýörüte iýlçi Anatoli Ýusofowiç Lavrantiw.

Ady agzalan wekiýller dogurlygy ykrar edilen ynanç hatlaryny gowşuranlaryndan soň şu aşadaky Ylalaşyga golçekdiler:

1-nji madda:

Her iki döwletiň wekiýlleri araçägiň geçýän nokatlary hakynda bar bolan problemleri her iki döwletiň bähbiýtlerini nazara alyp, Mugan-Diýman, Ýedi öýler-Saragyt we Etrek etrapynda-Señir-depeden Hazara deňzine çenli täze bir araçäk belligini oturtmaga razylaşýarlar. Bu täze nokatlar şu ylalaşygyň 2-nji maddasynda görkezilýär.

Her iki tarap beýleki nokatlarda bellenen araçäk üýtgedilmejegini kabul etýärler. Şeýlelik bilen Hasar we onuň etrapyndaky ýerler Eýranyň erkinde galyp, Pöwriýze we onuň etrapyndaky ýerler bolsa Şureviniň çäginde galýar.

Her iki döwlet mundan bu ýana araçäk meselesini çözüldi diýip hasap etýärler we biýrek-biýrekden serhet meselesi hakynda dawagär bolmaýarlar.

2-nji madda:

Şu ylalaşygyň 1-nji maddasyna daýanyp, Eýran-Şurevi arasynda araçäk şeýle kesgiýtlenýär:

B: Hazar ötesi(Za-Kaspi) araçägi:

Eýran-Şurevi araçägi, edil Owganystan serhet birleşigi nokadyndan başlanyp, tä Tejen akarynyň günbatarynda bölünýän ýerinde-takmyýn Uly-Baba metjiýdiniň 2.7 KM demirgazyk-gündogarynda we Şurevi Saragtynyň 5.8 KM Demirgazyk,demirgazyk-günbatarynda, Tejen akarynyň iň çuňlugyndan- 1894-nji ýylyň 3-nji June aýynda 3-nji protokolda bellenshi ýaly- Zulpykardan Hymly-depä çenli araçäk kesgiýtlenýär we goşmaça hödürlenlen kartada hem belli edilýär.

Şu nokatdan tä Hymly-depäniň 3.4 KM gündogaryndan tä Kysy depäniň 4.1 KM demirgazyk-gündogaryna çenli dowam etýär.

Şu ýerden araçäk, günbatara tarap gyýşaryp,3.4 KMdogry uzanyp, Hymly-depäniň süýri başyna ýetip, täze serhet belligi şu ýerde gutarýar.

(Saragyt etrabyndaky täze serhet belligi hödürlenlen goşmaça kartada 1:100.000 görkezilýär)

▣ **A:** Bu bölüm Azarbaýjan araçägi hakynda bolany üçin getirmekden saklandyk.

Hymly-depeden 1886-nji ýylyň 30-nji Januarynda Aşgabatda gol çekilen Hazar deňzinden, Babadurmaz aralygy bellenen şert-nama esaslanyp, tassyklanýar.Şeýlelik bilen Hasar we onuň etrabyndaky yerler Eýranyň çäginin içinde galýar.

Bu ylalaşykTehranda rus hem pars dillerinde ýazlyp, her iki nusga deň hukuga eýedir.

Eýran patyşasynyň wekiýli : Hamid Saýýah

Şureviniň ýokary şurasynyň wekiýli: A.Lavrentov

Bu ylalaşygyň we patyşanyň permanynyňoriginaly, Baş weziýlik köşgünde saklanýar.

Baş weziýr : polkovnik Zahedi

Araçägi berk kontrol etmek üçin Eýran döwleti Orsýetden abantan kommunist howpyndan amanda galmagyny bahana etýän bolsa, Orslar Eýranda bar bolan Amerikan harby we şpion razvetkalaryny orta atýardy.

Etrk-Gürgen topragynyň müňläp hektar mes-mele ekeran ýerlerini patyşa we köşk gulamlary basyp alýar, obalaryň töweregindäki ýaýlym we öre meýdanlar ekiş ýerlerine öwrülýär. Maldarlar ýaýlym meýdan gözläp serhet ýakalaryna tarap süýşmäge mejbur bolýarlar, emma iň soňky obalardan (meselem Kümüş-depniň Galajyk we ýa-da Kelle-pos dan) serhede tarap ugraňda "Serhet mantagasy/zonasy giýrmek gadagan" diýen bellik bar.

Türkmenistan jemhuriýetinde "pagran zona"(Ýapyk ygılan edilen zona) diýen bela halkymyzy köp ýyllap kösöp geldi. Oba daşynda gurlan garawul postlary giýrip-çykma möhleti gutaran şol obaly halky hem öz obasyna göýbermän köseýärdi. Aşgabat universitetinde okap ýören Ogultäç, obasy Agy-ýaba dolanyp baranda onuň giýriş-çykyş möheletiniň gutarany üçin oba göýbermän giýjäniň içinde gyýzjagazy köseýärler. Birinji gezek Esenguly we Agy-ýaby göremde Hitleriň saldyran konst lagerlerini göz önüne getirdim. Obanyň dört ýany 3 meter tikenekli siýmler bilen gabalypdyr, iýlat mal-garasyny ýaýlyma çykarmakçi bolanlarynda diňe iki ýany siýmler bilen gabalan ýoljagazdan geçmeli edilipdir. Çeleken, Şa-gadam, Garry-gala, Bäherden, Duşak, Kaka, Sarağyt, (hatta 1975-nji ýyllarda-da Aşgabadyň özi hem ýapyk zona bolupdyr). Bu şäherler baryp gelmek üçin it ýaly kösenip, ruğsat hat almalydy.

Meniň pikrimçe dünýäde az millet biziň halkymyz ýaly şeýle horluklara uçrandyr. Bir milleti ejýzletmek, dogany, dogandan aýyrmak hatta hiýç bir haýwanyn edip bilmejek jenätydyr. Edilen jebirler halkyň beýnisine ornaşyp, nesiller boýy ýatdan çyk:majak tragediýe öwrülýär. Biz häli, häli hem jigilemiziň lälerinde ýañlanýan nalalary eşidip duwrs:

Gaýra, gaýrada galdy,

Oklar ýarada galdy,
Biziň bilen deň-duwşlar,

Bizden gaýrada galdy.

Ýa-da:

**Bu galanyň daşy halka-halka,
Çyka bilmen galka-galka,
Eý Hudaýym meni ýalka,
Galdym Tehran galasynda.**

**Bu galanyň daşy demir-demir,
Çyka bilmen ömür-ömür,
Eý Hudaýym orsi gemir
Galdym orsýet galasynda.**

**Gaýra,gaýra bakar men,
Dokma darak kakar men,
Şol gaýrany görmesem,
Eräp, eräp akar men.**

**Yleriýmiz dagmydyr?
Üsti kese bagmydyr?
Uçup barýan ak guşlar
Yýlim-günüm sagmydyr?**

**Ak guş bolup uçsady,my,
Öz iýlime düşsedim,
Öz iýlimiň suwyndan
Ganyp-ganyp içsedim.**

Ekin ekdim bitmedi,
Sapan atdym ýetmedi,
Haram ölmüş Nekeley
Üstümüzden gitmedi.

Orslar geldi bu ýurde,
Dawa gurdy obada,
Bu ne bela bilmedik
Halkyň agzy tobada.

Ekmekçidim patrak,
Barysy boldy çetrek,
Gowşyýr meni iýlime
Däli Gürgen, Etrek.

Bu daglaryň başy ýanar,
Köwlenip daşi ýanar
Kim iýlinden aýrylsa,
Ýüreginiň başy ýanar.

Gaýradan atly gelýär,
Silkme telpekli gelýär,
Ola meniň doganym,
Ýany sowgatly gelýär.

Janym gezeň düzi,

Hem goýun otlar hem guzy,
Guwrasyn orsyň ýüzi,
Sürdi çykardy bizi.

Agaç başy saz eder,
Şahasy owaz eder,
Ýýlinden aýra düşen,
Yndi kime näz eder.

Agaç başy burular,
Düýbünde suw durular,
Kim iýlinden aýrylsa,
Şonuň boýny burular.

Depä çykasym gelýär,
Läle kakasym gelýär,
Desse boýly gelleje,
Seni göresim gelýär.

Gaýradan gelýän baş geçi

.....

Gaýradan nawlar gelýär

.....

Gaýradan gelýän hüýk.hüýk

.....

Aýlan tabak men tabak,

Obam göçdi men galdym,

Biziň bilen deň-duwşlar,

Bizden gaýrada galdy.

.....

Tikenekli siýmler goparylýar

Avyşdy-ýa, avyşdy,

Owlak-guzy emişdy ,

Janym hudaý,jah hudaý,

Azaşanlar gowuşdy .

Läleden

1979-nji ýylda Eýran patyşasy halkyň gahar-gazabyna duwçar bolup tagytdan aždarylýar.Dörän ýagdaýdan peýdalanylýp, türkmenler öz milli talaplaryny orta atýarlar.Türkmenler "Medeni we siýasy" we "Oba şuralaryň merkezi karargähi" ýaly guramalar döretýärler.Tehranyň reaksiýon hökümeti,türkmen topragynda ýüz berýän öz-erkinlik ugrundaky göreşleri görüp bilmän 1979-nji ýylyň Mars we 1980-nji ýylyň Fevruarý aýynda iki gezek topragymyzda gan çäýkäýar.Şeýle bir agyr ýagdaý döreýär, ýerden tanklar, artilleria.pilomutlar, depäňden bolsa fantomlardyr holikopterler bilen od ýağdyrýarlar, ýüzlerçe türkmen heläk bolýar.Hökümet hilegärligr baş urup, gürlleşmek bahanasy bilen 4 sany siýasy lider Şiýrli Tumaç, Hekiým Mağtym, Tuwak-Vahedi we Söýün Jürjänini namartlarça duzaga salyp, gyýnağ astynda gyým-gyým bolan mukaddes jesetlerini jeňnele taşlaýar. Eýran döwleti bu jenaýat üçin jogap bermelidir.

Şular ýaly agyr ýagdaýda kime el uzadyp, kimden haraý soramaly? Elbette Türkmenistandan başga kim hossar bolup biljek.Emma gyýnansagam Moskowyň basgysy astynda duran türkmen döwletimiz bu jenaýatlary göre-göre dil ýaryp bilmedi.Aşgabadyň gazet-jurnallari, radio-televizýony edilen zulumlar hakynda kalam agyz gürrüň bermediler, şonda milli serdarymyz Gaýgysyz Atabaýyň 1924-nji ýylda Etrek-Gürgen türkmenlerinden hemaýat etmeli diýen geçiren halk maslahaty ýadyňa düşüp, şol mert ýigidi häzirki ýolbaşçy sumaklar bilen deňeşdirýärsiň.

1985-nji ýyldan başlap, Türkmenistanda bir näçe esasy özgerişler ýüz berýär. 11 ýyllap türkmenlere baş bolup bolup oturan Muhommetnazar Gapurovyň ýerine Saparmyrat Niýazov geçýär, ol hem kommunist partiýanyň 1-nji sekretary hem-de parlemanyň başlygy edilip bellenýär. Garbaçowyň aç-açanly, aýanlyk hem-de üytegedip gurmak siýasaty astynda Türkmenistanda bir-az demokrasiýanyň ýeli ösýär. Baryp 1950-nji ýyllarda esas-syz gadagan edilen milli eposymyz Gorkut-Ata, Oguz-nama, Göroğly, Şabende, merhum Atagowşudyň belli Perman romanyň çap bolmagyna, şeýle-de "Mukamlar başy", "Seni" ýaly milli sazalaryň radiodan ýaňlanmagyna ruğsat berilýär. Baryp 1924-nji ýyldan soň ilkinji gezek türkmen dili döwlet dili diýlip jar edilýär...

1990-nji ýylyň April aýynda Azarbaýjan halky Araz çayynyň iki ýanynda çekilip, ol halky biýr-biýrinden aýra düşren tikenekli siýmler goparyp başlaýarlar. Edil şol günler Türkmenistanyň ýokary şurasynyň her ýylyň Maý aýynyň soňky ýekşenbesini milli şahyrymyz Magtymgulynyň günleri diýip ykrar etýär hem Aşgabadynyň iň uly köçesiniň adyna Şahyryň ady dakylýar. Şol ýylyň Maý aýynyň 18-ine prezident Niýazovynyň ýolbaşçylygynda 60 adamdan bolan siýasy we ylmy topar Garry-galanyň Şarlawuk obasynyň üstünden geçip, Marawa-depäniň günbatarynda ýerleşen Ak-tokaýa baryp, Döwletmämet Azaddy bilen Mağtymgulynyň zýarat etýärler. Eýranyň Mazenderan welaýatynyň gubernatori Aşbat TV-siniň jurnalistyna beren interwiýusynda şu ýakynda iki türkmeniň gatnaşjakdyklary hakynda maglumat berýär.

1990-nji ýylyň 28-nji Maýynda ozalky Şurewiniň serhetçiler günü mynasybatly "Ýaş kommunist" jurnalyň 30-nji Maý 21-nji sanynda Orta asia serhet gorajylarynyň baş komandiri Boris-Gribanov şol ýylyň Januarý aýynda Gyzy-Etrek, Howdan, Aşgabat-Guçan, Duşak we Saragytdan geçelge nokatlar açyljak diýen wadasyny berýär. Aýdylan döet nokatdan diňe Gyzy-Etrek geçelgesi Eýran türkmenleriň topragynda ýerleşýär.

Türkmenistan öz milli garaşsyzlygyna gowşandan soň Eýan döwleti Aşgabatda öz iýlçi-hanasyny şeýle-de Türkmenistanyň birnäçe şäherlerinde konsul edaralaryny açyp başlady. Emma Türkmenistanyň, Eýranly türkmenleriniň ýaşaýan şäherlerinde ýekeje-de iýlçi-hanadyr konsuly ýok. Eýranlylar Aşgabatda pars dilini sapak berýän birnäçe korslar ýola goýdy emma muňa garşylyk türkmen döwleti Eýranly türkmenleriň arasynda hiýç hil medeniýet öýi hem ýok.

Eýranyň daşary işler ministeregi tarapyndan neşir edilýän "Orta asia we Gafgazy öwreniş" jurnalyň her sanynda diýen ýaly "orta asia Eýranyňky, Eýrana gaýdyp berilmeli" diýen pikir ýöredilýär. Yslamy hökümet bar güýji bilen Türkmenistanda "Eýrano-fil" ideologiýasyny propaganda etýär, türkmen halkyny gul etmek üçin neşe maddalaryny ýollaýar... Emma muňa garşy biziň Türkmenistanly ýolbaşçylarymyz olara "dogan" diýip, atdyr haly serpaý ýapýarlar. Eýranyň hazirki hökümeti ozalky patyşalyk düzgüni ýaly hiýç haçan türkmeniň dosty-dogany bolup bilmez, sebäp olaryň Etrek-Gürgen türkmenlerine salan ýaralaryndan heniz bugüne çenli ganlar akyp duwr.

Biz taryhdan bir zady öwrenip galdyk. Ol-da Eýran-Rus döwletleriniň ortak siýasatlary astynda biziň ykbalymyz kesgiýtlenipdir. Eýran döwleti Orslaryň Türkmenistany basyp almagyny şadyýanlyk bilen garşy alyp, olara gutlağ telegerammalar ýolapdyrlar, gerek bolan ýagdaýynda ilerden çozuşlar gurnap türkmenleri gysaja salypdyrlar. Bu gün haýsy ýüz bilen utanman türkmen toparý ozal biziňkidi, oni orslar bizden basyp aldy "diýärler, bular ýaly ýalan töhmetlerine ýekeje deliýl hem görkezzenoklar, görkezip hem bilmezler. Ýöne bizi gaty geň galdyran zat ol hem bütin dünýäde terrory goldayan hökmünde ýigrenilýän Eýran bilen biziň erkinlige ýaňy ýeten döwletimiziň şeýle ýakyn aragatnaşykda durmagydyr. Şeýle siýasatyň gorkunç derejesine baryp ýetmeginden howtyrlanan käbir orýa asia döwletleriň ýolbaşçylary Niýazova duýdyryş berdiler. Dogurdanam beýle ýakyn aragatnaşyk ol hem anti türkmen, pars şaunizmini goldayan Eýranlylar bilen nämä gerek, bu diplomasiýa kimiň bähbiýdine?

Orsýet, Eýrana ýadro ýaragdyr atom stansiýalaryny grup berýär, ol hem edil türkmen topragynyň golaýynda, egerde Çernobil ýaly peläketçilik döraýsa soňuny Alla biler. Diýmek Orsýet-Eýran aragatnaşygynyň sazlygy esasynda we şol diplomatik linýa bagly bolan biziň häzirki Türkmenistanly ýolbaşçylarymyz Eýranlylar bilen "dostlykly" aragatnaşyk alyp barýarlar.

Türkmenistan garşsyzlygyna gowşandan soň daşary ýurtlerde ýaşayan türkmenleriň ykballary bilen gyzyklanyp, öňki Dosluk we Watan jemgiýetlerini "Dünýä türkmenleriň humanitar birleşigi" adly gurama üýtgedip onuň başlygyna bolsa Niýazov geçdi. Bu gurama praktiki taýdan gerekli weziýäni ýerine ýetirip bilmängelýär. Mysal üçin Eýranly ýa-da Owganystanly türkmenler öz Ata watanlary bolan Türkmenistanda ýokary ylym almaga gelenlerinde olardan otunmany münlerçe dollar soralyar, Auwrupada ýaşayan türkmenlere we olaryň ösüp barýan körpe nesillerini türkmen

ruhunda ýetismeginde hiýç hiýl alada edilenok, Latin hatynda material çap bolmaýar we ş.m

Prezident Niýazov 1994-nji ýylyň Oktoberinde Dünýä türkmenleriň humanitar birleşiginiň 3-nji konfrensiýasynda şeýle çykyş edipdi:

“Eýranda, Owganystanda, Türkiýede, Yrakda
Ýurupanyň dürli şäherlerinde, Amerikada
we beýleki ýurtlarda ýaşayan türkmenler
Ata watanynda, Türkmenistanda ýaşayan
dogan garyndaşlaryňyz, arkadaşlaryňyz bilen
doly deň hukuklysyňyz. Türkmenistanyň
ýolbaşçylary , türkmen döwleti, halkymyz
sizi hiýç wagyt myýhman hasap etmez.
Türkmenistanda ýer almaga, jaý gur-
maga, maşgala tutunmaga türkmen top-
ragy siziň üçin açykdyr. Türkmenistanda häzir
5 milliona golaý iýlat bar. Meniň maksadym
2000-nji ýyla çenli türkmenleriň 2 milliona
golaýyny Türkmenistana göçürüp getirmekdir”.

Şu asylly siýasaty ýöretmek üçin ilki bada Täjikistandan soň bolsa Eýranly türkmenleriň arasynda bosgunlykda ýaşayan Owganystanly türkmenlerden 150 maşgalasy Bendertürkmen we Ak-gala şäherlerinden Türkmenistana göçürlüp getirilýär. Göçüp gelen Täjikistanly türkmenler dürli kemsidilmelere uçrap işdir öý-öwzar berilmäni üçin gaýtadan Täjikistana gaýdyp gidipdirler.

Auwrupanyň dürli ýurtlerinde ýaşayan türkmenlere heniýz bugüne çenli Türkmenistan pasporty berilmän gelýär. Bu işi çaltlaşdyrmak barasynda onlarça gezek dürli edaralara ýüz tutuldy.

Howa!

Biziň döwrümüz koloniýalistik siýasatlary esasynda bölnen ýurtleriň biýrigýän döwürüdir, inha iki bölnen Viýetnam, Ýemen Alman ýaly ýurtler birleşip, Koreýa bolsa biýrigmäge tarap ymtylýar.

Bar güýjümüz bilen zalymlykda üçe bölnen milli watanymyzyň gaýtadan bir döwlete ,bir topraga öwürlüp, tikenekli siýmleriň ýok bolmagyny talap edeýliň.

Soňy

Goşmaçalar

1

1723-nji ýylyň 12-nji Septemberinde Eýran-Rus arasynda baglaşylan ylalaşyk

Orsýet patyşasy baryp 18-nji asyryň başlaryndan bäri, türkmenleri gysyp saklamak üçin Eýran döwleti bilen ylalaşyp gelipdirler.Aşakdaky ylalaşyk Săfäviýt urugundan bolan Tahmasp 2-nji patyşanyň Sankt Peterborge iýberen iýlçisi Ysmaýyl beg Etimad-äldöwle tarapyndan,Orsýet wekiýlleri arasynda bir şert-nama gol çekilipdir:

Alla tagalanyň ady bilen

“Eýranyň indi ençeme ýyldan bäri periýşan halda durandygy hemme kişä aýan, Eýran halky beýle ýagdaýa tap getirmän patyşanyň alyp barýan siýasatlaryna nä-giýlelik bildirýärler.Beýle ýagdaý ol ýerde söwda işleri bilen maşgullanyp ýören ors täjirleriň jan we malyny howup astyna salýar,hatta olardan birnäçesi öldürlüp, mallary talanypdyr.Eýran patyşasy howupsyzlygy üpjün edip bilmäni üçin, aly-hezret orsýet patyşasy gadymdan set bolup gelýän dostlyk ylalaşyga daýanyp,gozgalaňçylaryň hereketleri orsýet serhedine syçramaz ýaly, Eýran patyşasy goramak maksady bilen Hazar ýakalarynda duran goşunlaryna ol gozgalaňlary basyp ýatyrmak üçin erkana

hereket etmek burugyny berdi.Eýran patyşasynyň iýlçisi aly-hezret orsýet patyşasyndan şu haýyşlary ýerine ýetirmegi ara atyp, iki döwlet arasynda şu ylalaşyga gol çekildi:

1.Gozgalňy basyp ýatyrmaq üçin Orsýet tarapy haýal etmän

Hazar kenaryna atly we piýada goşun gödermeli.

2.Bu ýardama garşy Eýran tarapy,Bakuw, Derbend we onuň

etrabyndaky ýerler bilen birlikde, şeýle-de Hazar ýakasyndaky Giýlan,Mazenderan we Astrabad welaýatlaryny müdümilik Orsýet patyşasyna berýär.Ady agzalan welaýatlar ömür-baky Orsýediň erkinde durar.Bu ýerler ors goşunlarynyň ýerleşmegi üçin gereklidir.

3.Aly-hezret orsýet patyşasyna berlen welaýatlarda, goşun sürsatyny daşamak üçin deňiz ýoly ýeterliksizdir. Bu ýerlerde köp sanda at bar, her atyň bahasy 12 rublden artyk bolmaly däl.Şeýle-de aly-hezret Eýran patyşasy ýük daşamaga gerek bolan düýeleri muğtyna üpjün etjegine söz berýär”.

Bu ylalaşykdan 6 ýyl soň 1729-nji ýylyň 13-nji Februarý aýynda Eýranyň Reşt şäherinde 2-nji bir şert-nama gol goýulýar.Şert-nama, Orsýet patyşasy Pioter 2-nji tarapyndan Orsýediň Giýlan we Hazar kenaryndaky goşun baslygy, Sankt Alehande medalyň eýesi Vasili Lovaşova bilen Eýrany basyp alan Owganystanly Mahmud Äfganyň tarapyndan Muhommet Seýid aly han gol çekilipdir.

“Her iki ýurdiň bähbiýdiny gazanmak ugrunda, ylaýta-da biziň garsymyza göreşýän halklaryn eline her hil ok-ýaragyň geçmezligi üçin biz şu mukaddes şet-nama gol goýýarys.

1.Bellenen araçäkler we onuň iki tarapyndaky kesgiýtlenen şäherler müdümilik şu ýagdaýda galmaly.

2. Aly-hezret Orsýet patyşasy, dostluk ýagdaýyny göz-öňüne alyp, şeýle-de olary başga bir döwlete bermezlik şerti bilen Mazenderan, Giýlan we Astrabad welaýatlaryny Eýrana gaýdyp berýär. Eger bu ýagdaý ünsden düşürlse Orsýet, ady agzalan welaýatlary gaýtadan müdümilik öz erkine geçirer.

3. Eger araçägiň her iki ýanynda ýaşayan halkdan öz maşgalasy, mal-mülki bilen serhediň ol bir tarapyna geçip pena sorasa, olara pena bermän, mal-mülkleri bilen gelen döwlete gaýtaryp bermeli”.

Goşmaça

2

Pioter I-niň wesýetnamasy

Giýriş - Mukaddes we bölünmeýän üç güýjüň ady bilen biz bütin Orsýediň güýçli impratury we soltany Pioter 1-nji öz miýrasdüşerlerime we rus milletli hökümdarlaryna ýüzlenip, özümizi oňa minnetdar boldugymyz Alla tagala bizi ors milletini Alla nury bilen bezämäge iýbereni üçin şükür etýäris. Bütin Auwrupada diňe bir millet hökümler bolmaly. Häzir ähli Auwrupa döwletleri güýçden düşüp, ýok bolup barýarlar, olar şeksiz bir ýaş nesiliň eli bilen dargarlar, ýöne şol ýaş nesil mydama taýýar bolup durmaly.

Men şu ýakynda gündogardan Auwrupa boljak hüjümi Hudaý tarapyn ýerine düzülen bir plan bilip, onuň amala aşyrylmagyny bize tabşyrýar. Bilşiňiz ýaly Rum milletiniň gaýtadan janlanmagy Barbarlaryň hüjümi netijesinde ýüz berendir. Biziň gündogardan günorta tarap etjek ýörüşimiz Nil derýasynyň joşgunyndan soň bolar. Şoňa görä menden soňraky nesiller şu aşakdaky maslahatlary mydama göz önünde saklamaly:

Bu wesýetnama menşur Gurganyň 1988-njy ýylda Tehranda neşir etdiren ”Eýrandaky Rus-Ynglis bäsdeşligi” adly kitabyndan alyndy.

galýan laýlar ýaly ol ýurtleri kuwatlaşdyrar, biz ol ýerleri terk edemizden soň, meniň miýrasdüşerlerim uly siýla öwürlip keselläp, horlanan Auwrupany abadanlaşdyrar.

Eger meniň miýrasdüşerlerim şol siýly kontrol edip, onuň tolkunlaryny her hiýl garşy sakalardan sag-aman geçirip bilseler maksada laýyk

1.Ors döwleti öz goşunyny mydama taplanan gylyç ýaly taýýar saklamagy wajýýpdyr.Esegerlere diňe seriýşte we ok-ýarag ýygnanýan wagtyndan başga mahal dyýnç bermeli dälOrs milleti urşa alyşar ýaly mydama hüjüme taýýar bolmak wajýýpdyr,parahatçylyk wagtynda seriýşte we pul ýygnap, urşa taýýar durmaly, olar şeýle bir öldürmäge heriýs bolmaly, diňe beriljek hüjüm permanyna garaşmaly. Häzir parahatçylyk zamanyndyr şoňa görä köp mukdarda ýarag toplamaly, şeýle-de söweş wagtynda ýaraşiga oýlanyp, bar erki elden berip oturmaly däl.

2.Uruş wagtynda başardygyňyzça daşary ýurtli dürli iýlatdan emelen,ylaýta-da Auwrupa terbiýesini alan harby serkerdeleri ýurde çekmek parzdyr,şeýle-de parahatçylyk mahaly daşary ýurtli magaryýf we senagat ussatlaryny ýurde çagyrmaly. Esasan ors milleti mady bähbiýtleri gazanmakdan başga, olaryň hasabyna dürli modern zatlary öwrenmelidirler.Bu ösüşiň iň möhüm teknikidir.

3.Porsat ele gelen mahaly awçi ýaly sağ-o soldan awa bakyp, Auwrupanyň ähli ýagdaýyna- jenjellerine, agzalalyklaryna- garyşmaly, ylaýtada bize ýakyýn we goňşy bolan Almanyň işlerini dykgat bilen yýzarlamak uly bähbiýtdir.

4.Polşany dargatmak üçin olaryň arasynda duşmançylyk, bozuklyk,Gabanjaňlyk we müdümi kiýne döretmeli.Bu maksada ýetmek üçin beýleki Uwrupa döwletlerini siým-o zer bilen öz tarapyňa çekmeli.Polşanyň içinde parahorlygy rowaçlandyryp, olaryň arasynda agzalalyk döredip,ýolbaşçylaryny para bilen özümize çekmeli.Bu maksat hasyl bolandan soň, öz islegňiz bilen ol ýurdiň patyşasyny saýlap bilersiňiz.Ors esgerleriniň aňsatlyk bilen Polşa giýrmäge bahana bolar ýaly olaryň harby däl söweşjeňlerini öz hemaýatyňyza alyň, bu güýçler,ýurt doly kontrola geçýänçä ol ýerde galmaly.Eger şol halda başga bir goňşy döwletden siziň işiňize garşylyk görkezilse, siz Polşany olar bilen paýlaşmaga razy boluň.Şeýlelik bilen dörän pitnäniň önüni alyp bilersiňiz, ýöne derhal elden beren zadyňyzy ýyzyna almaga taýýar boluň.

5.Şwetsýanyň klonilýalarynyň köp mukdaryny ele geçirmek üçin ol döwleti size garşy bir hüjüm etmäge mebur ediň, ondan soň her tarapdan olara çozup, olary diýza

çökeriň, ondan soň Daniýa bilen Şwetsýa arasynda duşmançylyk dörediň we bu duşmançylygyň uzak sürmegine ýardam ediň.

6. Rus patyşasy we onuň miýrasdüşerlerine Alman patyşasynyň urugyndan bir gyýz bilen öýlenmek wajiýpdyr. Şeýle durmuş gurmak bilen är-aýal bähbiýdi ara düşer we öz peýdamyz üçin garyndaşlyk bahansy bilen ol ýurdiň içki işlerine aňsatlyk bilen garşyp bolar.

7. Inglis deňizlere mätäç bolan we deňizçilikde güýçlenen we şol ýoldan baýlyk ýygnan bir döwletdir, olar mydama öz deňiz kuwatlaryny güýçlendirýär. Bu döwlet bize we biziň hem olara mätäç bolanymyz üçin ähli auwropa döwletlerinden diňe Ynglisler bilen ýagşy aragatnaşykda bolmaly, ilaýta-da söwda pudaklarynda we olaryň haryýt mallaryny şol sandan agaç we ş.m orsýetde sardyrnak bilen köp baýlyk elimize geçer we ynglis puly ýurdumize giýrip ugrar. Şeýlelik bilen olaryň söwdigärleri bize ynanyp, biziň gämiçilik söwdamyz ol ýurtde ösüp ugrar.

8. Rus döwleti günsaýyn öz harby we deňiz güýçlerini demirgazykda Baltik guralaryna, günortada bolsa Gara-deňize tarap ýaýradyp ugramaly.

9. Başardygyňyzça Istanbul we Hindistana ýakyýnlaşyp ugramaly, sebäp her kim bu ýerlere el ýetise dünýäniň hakyky soltany bolar. Şol sebäp bilen Osmanly döwleti bilen üzüksiz söweş alyp barmaly, Eýran bilen hem söweşmeli, dura-bara Gara-deňizi zabt edip, ol ýerde gämi ýasaýan fabrikalar gurmaly, şol ugurda Batiki hem ele geçirmek maksada laýyk bolar.

Häzir size iň möhüm zat Eýrany ezip, pars aýlagyna ýetmekden ybaratdyr, şeýlelik bilen Hindistana ýakyýnlaşyp, gündogar söwdasyny ele geçireňizden soň ýeke Ynglis altynlaryna däl bütin dünýä baýlyklaryndan nesiýpsiz galmarsyňyz.

10. Orsýet, Austeria döwleti bilen birleşik gazanmaga tarap hereket edip, olaryň bähbiýtlerini goraýan ýaly görünmeli we bu ýurdiň Almany basyp almagyny goldamaly, emma aşakdan olaryň arasynda duşmançylygy köpetmeli. Olaryň her tarapyny geljek söweşde orsýetden ýardam alyp biljekdigine umuýtly saklamaly, şeýlelik bilen olar güýçden düşüp, siz ol ýurtleri aňsatlyk bilen ele geçirip bilersiňiz.

11. Austeria soltanlaryny, Türkleri Auwrupadan çykarmaga tarap küşgürmeli. Haçanda biz Ystanbuly basyp alnymyzdan soň Austeriýa aldanany bilip gahar-gazaba giýrse, olary Auwrupadaky söweşler bilen güýmäp bileris, ýa-da basyp alan ýurtleriňizden bir-az oňada paý beriprazy edersiňiz, elbette derhal berlen ýerleri gaýtaryp almaga giýrişmelidirsiňiz.

12. Başardygyňyza Majarystanda(Vengeriýada),Osmaniýda we Polşanyň ortasynda çasyp ýören bütin Grekleri(Ýunanlary) öz daşyňyza üýşürin we olardan arka çykyň ele gelen bir porsatda biz bütin Kristiýan dinyna başlyk saýlap, özümizi her duşmanyň dosty edip görkezip bileris.

13. Şvetleri dargadyp, Eýranlylary ýeňip, Polşany diýza çökerüp, Osmanly imperýany zabt edeňizden soň, biziň goşunumyz kuwatlanyp, Baltik we Gara-deňizi deňiz harby güýçlerbilen ele geçireňizden soň, dünýäni paýlaşmak üçin aýry-aýry we gizli ýagdaýda ilki Fransuzlar soň bolsa Viýena payşasy bilen gepleşige giýrip, diňe ikiňiz ylalaşyp biljekdiňizi ara atyň. Eger olaryň ikiden biýrisi bu işerazy bolsa maksada ýetmekdir, dura-bara ol döwleti ýumşadyp, erkini ele geçireňizden soň biýrigip ol bir garşy bolan döwleti aradan götermeli. Ahyr soňunda bolsa size ortak bolab döwleti ýok etmek kasdyna çykyň, bu iş onçakly howuply bolmaz, sebäp ol wagyt, Orsýet bütin gündogar we ýa-da Auwrupanyň köp ýerlerini öz kontrolyna geçiren mahaly we güýçli döwridir.

14. Eger-de agzalan her iki döwlet siziň haýyşyňyzi ret etseler, onda olaryň arasynda duşmançylyk oduny tutaşdyryň, olar biýr-biýrleri bilen çaknaşyp ahyr soňunda bir tarap ejiýzlär, edil şolar ýaly ýagdaýda Orsýet döwleti haýal etmän bar güýji bilen Almanahüjüm etmeli we şol bada uly we agyr ýaraglara beslenen iki sany deňiz harby skadranlaryny Asia ýollanjak goşunlar bilen taýýarlap, birisini Azov deňzinden ol birisini bolsa Arhan-gök sürün bu harby kuwatlarY Orta ýer deňzinde Demirgazyk deňizde, we baltikda manuver bersinler we edil siýl suwy akan ýaly bi ýandan Fransa, aýry tarapdan bolsa Almanachözmaly. Bu iki ýurd ele salnandan soň Auwrupanyň beýleki döwletleri aňsatlyk bilen size boýun bolarlar. Bu Auwrupany ele geçirmek üçin ýeke-täk ýoldyr.

Goşmaça

Orsýediň Tehrandaky doly iğtyýarly iýlçisi we Fransiýanyň şarjdoferiniň Eýanyň baş weziýrlik benasyna gelip, goşunyň 1298-nji Gamary/1879-nji ýylda Etrek-Gürgen türkmenlerine garşi söweşde gazanan ýeňişlerini gutlamak hakyndaky Baş weziýriň Naseret-din şa ýazan rapporty.

“Aýak astynyň gurbany bolaýyn, Kyble-ýe älem!

Bugün günbatara üç sagagat galar, Orsýediň iýlçisi we Fransanyň şarjdoferi, Sepesalaryň Etrek we Kümüş-depäni basyp alany eşidip begenç bilen ony gutlamaga geldiler we menden bu şatlygy has dabaralandyrmak üçin uly bir ziýafat berip, toý tutmagymyzy islediler. Men hem derhal bu buýsançly habary size ýazyp, şeýle bir toýuň tutulmagyna ruğsat dileýärim. Daşary işler ministri Emin etdowle hem şat bolar. her halda perman soltanyň permanydyr”.

Bu taryhy arkiv deokumentleri 1982-88 nji ýyllar aralygynda Eýranda ylmy işler bilen maşgullanyp ýören döwrümde Tehranyň milli arkiv edarasyndan tapdym.

Goşmaça

4

Gök-depedäki gan döküşükden janlaryny gutarmak üçin Eýran serhedine ýakyýnlaşan türkmenleriň durmuşy hakynda Horasan häkiminiň Tehrana iýberen rapporty:

“Bize gelip ýetişen giyzli habara görä müňe golaý Ahal iýlaty Tejene gelipdirler, iki sany adam ogryýn olaryň aralaryna iýberdim. Göçüp gelenleriň sanlary, maksatlary hakynda habar getirerler. Meniň bilmek isleýän zadym olar orslar bilen söwşmek hyýallary barmy ýa-da olara raýat bolmak isleýärlermi, ýa-da biziň beýik döwletimize raýat bolmak isleýärlermi. Horasan serhedine gelen müňe golaý türkmeni, orslar bilen baglaşylan ylalaşygymyz esasynda olary rus garawullaryna tabşyrdyk”.

Goşmaça

5

1884-nji ýylda Ak-galadan Tehrana iýberlen telegram rapportlaryndan:

“Ak-galanyň telegraf siýmy(linýesi) hakynda

5-6 gün mundan ozal Ak-galanyň siými, ýarym agaç bu şähere ýetmezden Ak we Ata-baýlaryň ýurtdinde ýedi ýerden gyrlyp taşlanypdyr. Mämet-esen han mürzäni üç sany tüpeňçi bilen ol ýere ýoldym. Ata-baýlaryň ýüzbaşysyny çagyryp, olardan garamat isledik. Her gün diýen ýaly bu telegraf linýasy gyrylýar”.

Hatyň aşagynda Patyşanyň permany ýerleşipdir:

” Jenap baş weziýr Emin elsoltan!

Edil şu mahal telegraf edarasynyň başlygy Kerim hana gazap bilen telegraf ýolladym. Der hal siýmlary türkmenlerden alyň ýogsam özüňiz jerime bolarsyňyz”.

Dazlaryň Etrekden aşyp, Orslaryň olara garşy bolmagy

“Dazlar Etregiň aňyrsyna geçipdir diýen habar eşidildi, orslar olaryň öňüni alyp, olara bu ýere geljek bolsaňyz atsyz, ýaragsyz, ýekän-ýekän gelmeli, ýogsam ýol bermeris-diýipdirler. Daz ozalky oturan ýerlerinde 2 agaç iýzyna tarap süýşüpdirler”.

Goşmaça

6

1889-nji ýylda Naser-etdin şanyň Astarabad häkimi Seyf -elmolke türkmenleriň arasyna iç-aly iýberip olaryň hal-ýagdaýyndan habar getirmek hakyndaky permany:

“Ozalky hatlarda belleşim ýaly örän seresaply bolup, Ýomutlaryň we Etrekde oturan Jafar-baýlaryň we hatta Balkan tarapyna, orsýediň içine gaty ökde we hüşgär adamlardan saýlap iç-aly ýolaň, Astrabad goşunyny taýýar saklaň. Eşidilşine görä Yýşan ýa-da molla sypatly adamlar türkmenleri biziň garşyýmyza aýaga galdyrmaga taýýarlanýarlar. Garaz, gaty hüşgär boluň, eger sähälçe gafyl bolsaňyz

bagyşlanmarsyňyz. Türkmenleri gaty horlamaly, olara - ýene birgezek gozgalaň turuzsaňyz sizlerden nam-nyşan goýmarys- diýip aňlatmaly. Türkmen we serhediň habarlaryny çalt-çalt ýetirip dur. Elbette öňki telegraf kody bilen bu gezek ýolajak giýzli kody degişdir”.

Goşmaça

7

1925-nji ýylda Eýran döwleti Türkmen sährany basyp alandan soň Kümüş-depe-de harby komdant ýağdaý jar edilip, iýlatyň şähere giýriş-çykyşy gadagan edilýär. Bu dokumentde Hajy Nurgeldi Jäji ogy, Kümüş-depäniň gala-begine ýüzlenip, ondan öz pagta meýdanyna gitmegini haýyş etýär.

“Arz-nama

Kümüş-depäniň hormatly harby gala-begi

Pağta meýdanyna gitjek, ruğsat beriň.

Hajy Nurgeldi Jäji ogy ”

Hatyň aşagynda gala-begiň permany ýerleşypdir:

“Jandarmalar

Pağta ýerine gitmek üçin bu ruğsat hatynyň bir aý möhleti bar”.

Kümüş-depäniň gala-beginiň goly

we möheri

Goşmaça

8

Asreabadyň hähimi Hasan Ardelanyň 1926-nji ýylyň 29-nji Novemberinde Ak-galnyň harby häkimine salgylanyp, turkmenler hakynda ýurdiň içeri işler ministerine iýberen raporty:

“Yçeri işler ministerligi ! 78-nji sekret nomerli hata salgyanyp, Ak-galanyň harby häkiminiň habar bermegine gärä, goşunmyzyň bu ýerdäki ýörüşleri netiýjesinde bur topar türkmen ýagylar Şureviýe gaçyp gitýärler we olýerden erkana bärlik gelip-gidip duwrlar.Bu ýagdaý bir tarapdan goşun ýöretmäge ummasyz çykajy bolsa aýry tarapdan olaryň bu hereketleri boýun edilen türkmenlere türkmenlere erbet täsiýr galdyrýar.Çaltlykda hökman bir iş etmeli, Şurevi olary ýa-ha ol ýerden kowup çykarsyn, onda, biz der-hal olary tutup ýarağsyzlandyrars.Ýadymda huzuruňyza baramda Orslar beýle asy türkmenleri ol ýere salmajak diýip size söz beren eken. Ýa-da Orslar olary tutup, bize bersinler. Eger çäre görülmese döwletiň we goşunyň ähli zähmetleri puwç bolar.Nr.161.

Astrabad häkimi: Hasan

Raportyň aşagynda şeýle ýazlypdyr:
Demirgazyk edarasy!
Hat okaldy.Ondan bir ehemplary
sekret halynda daşary işler
ministerligine iýbriň.

Goşmaça

9

1931-nji ýylyn 17-nji Oktober/1310ş-nji ýylyň 26-nji Mehr aýynda Türkmenşaranyň harby häkiminiň Astrabad häkimine ýollan raporty.Bu hatda ol ýaňy golaýda Baklandan gaçyp Kümüş-depä gelenler hakynda maglumat berýär:

“Nr.1719

26 Mehr 1310

Astabd goşun başlygy we Sähranyň harby häkimi jenaplaryna

**Nr.1758 hata salgylanyp, ýaňy golaýda Kümüş-depä gelen
13.2.10**

mollaryň adlaryny iýberýärin.Bular müdümiýlik Kümüş-depede galmak hyýallary bar”.

Sähra häkimi

Hatyň gyrasynda şeýle höküm edilipdir:

**“Gelen mollalar sellelerini taşlap, Pählevi telpegini geýmeli.
Suwatsyzlaryň selle goýmaga haklary ýok”.**

Balkandan gelenleriň adlary

- 1.Söýün berdialy ogly .**
- 2.Garja Halligurban**
- 3.Muhommetgurban**
- 4.Annamuhommet Annadurdy**
- 5.Abdyrahyým Kemal ahun**
- 6.Muhommtkeriým Kemal ahun**
- 7.Rahmatguly Şyýh ahun**
- 8.Sapar Halat**
- 9.Atamämet Guldan**

Goşmaça

10

1932-nji ýylyň 23-nji November/1311ş-nji ýylyň 3-nji Azär aýynda Ak-galanyň harby häkimi Türkmentsähradaky okuw jaýlar hakynda Astrabadyň harby komandyýryna ýazan raporty:

“Nr. 661

11.9.3

Çalt

Sähra hökümetiniň aly jenaplaryna

613-nji Nr. raportyň dowamynda Daz obasynyň mektebi örän göz-gyýny ýagdaýda. Mektebi dolandyryýanlaryň alyp barýan erbet hereketleri netuýjesinde okuwçylar mektepdir öýlerini terk edip, Şureviýe gaçyp gitýärler. Geçen aýda 3 okuejy Duýeji-Bähelke obasyndan 2 sany okuçu bolsa Ak-degişden gaçyp, olary gaýtaryp alar ýaly heniýze çenli niýredekleri belli däl. Ozalky mektep müdüri Mürze Nasyrolla han Maksuwdu çetleşdirlenden soň, häzirki müdür Fetholla han Bähri siz aly jenaplardan ýagdaýy düzeltmek üçin ýardam sorayar. Sähra hakynda magaryýf işleri dolandyryýan adam bilen maslahatlaşyp, bir düşüňjeli müdür iýbermegiňizi haýyş etýäris. Beýle ýagdaýyň dowam etmegi beýleki okuwçylarada erbet täsiýr galdyrýar.

Ak-galanyň häkimi: Maýor 2. Mäjd

Hatyň gyrasynda şeýle jogap berlipdir:

“Ozalky müdürü işsyne ýolap, halkyň razyçylygyny gazanyň

Goşmaça

11

1937-nji ýylyň June aýynda Eýranyň goşun ştabynyň orunbasary tarapyndan içeri işler ministerligine ýazylan raport. Bu sekret hatda türkmen topragyndan açlyk zerarly Türkmenistana gaçyp gitýänler hakynda habar berilipdir:

Harby ministerlik

2-nji edara

Ynformation bölümi

Bujnurt serhet garawul başlygynyň habar bermegine görä Baratogly Söýün öz maşgalasy bilen Şureviýe gaçyp gidipdir. Jandarmalaryň aýytmaklaryna görä güzeranyň pes bolmagy sebäpli ol, gaçyp giden eken. Eger şeýle açlyk-horluk dowam etse köp adamlar gaçyp gitmäge taýýar. Siziň bu ýagdaýa çäre görmeňizi haýyş etýärler”.

**Goşun ştabynyň orunbasary
Polkovnik Zargamy**

Goşmaça

12

1947-nji ýylyň Janvarynda Eýranyň polis merkeziniň baş karargähi tarapyndan içeri işler ministerligine ýazylan raport. Giýzli diýlip adlandyrlan bu hatda, onlarça türkmen maşgalanyň aç-hor gysyň sowgunda Eýrana geçişleri we Şurevi döwletiniň olary göz tussagynda saklalary hakynda Eýranyň polis organlaryndan haýyş etmegi görkezlipdir:

Yçeri işler ministerligine

“Maşat polis bölüminiň habar bermegine görä, 60 sany türkmen öz çagalary bilen Şurevi serhedinden aşyp Maşadyň Turbet Haýdary şäherine gelipdirler. Şurevi döwletiniň haýyşy boýunça olar göz önüne alnyp, Maşada getiriljek, ýöne şu gysyň sowgunda olar açlykdan we eşiksizlikden ölmekleri ahmal, olaryň kä-biýrleri bu ýagdaýa çydaman öz watanlaryna öwrülmeği isleyärler. Ýagdaýy boluşy ýaly sizlere ýetirýärim.

**Polis ştabynyň başlygy.
Polkovnik Zarraby**

Peýdalanylan çeşmeler

- 1.Melgonov.Hazar ýakasyna siyahat.Parsça terjime eden Gülzary.Tehran 1985
- 2.Mekenzi.Demirgazyk Eýrana siyahat.Parsça.M.Ytihadiýe Gostere neşriýaty.Tehran 1980
3. Mekenzi. Şol eser.
- 4.Bohler.Hazar kenaryna siyahat.Parsça.Hodaperet.Teh.1977
5. Mekenzi. Şol eser.
- 6.Emin-etdöwläniň gündeliginden.Ysfahaniýan.4-nji tom
- 7.Friýzer.G.B. Gyş siyahaty.Parsça.Emiri.Teh.1985. Tus
- 8.Ýate.J. Horasan we Sistan siyahaty.Teh.Röwşeni.1986
- 9.Watsen.G. Eýran Gajarlar döwründe.Mazenderani.Tehran 1969. Suhon neşriýaty.
- 10.Ga-em mukamyň hatlary.Gaýtadan işläň Muhammed.Şark neşriýaty.1987
- 11.Muriýe.G Yspyhanly Hajybaba.
12. Ga-em mukamyň hatlary.
- 13.Eýran mejlisiniň ilkinji döwür açylyş çykyşlarindan.Resmi mejlis gazetinden.1907
- 14.V.Mazenderani.Eýranyň iň gadymy döwürlerden bäri daşary ýurtler bilen baglan şert-namalary.Daşary işler ministerligi.
- 15.Mohber.M. Eýran serhetleri.Teh.1966

16-19. Logaşova. B. R.: Eýranly türkmenler. Parsça. Yzedi-Tähvili. Tehran. 1980.

20. 15. Mohber. M. Eýran serhetleri. Teh. 1966

21. Eýranyň senat mejlisiniň kararlary. 1955